

KONTRA MIKLÓS

**Mai magyar nyelvi változások
(látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok)¹**

Angelusz Róbert (1939–2010) emlékének

This paper is an interim report on the author's studies of ongoing changes in Hungarian. The data analyzed are drawn from three projects: (1) The Hungarian National Sociolinguistic Survey (HNSS), conducted in 1988 with a random stratified sample of adult Hungarians in Hungary (N=832), (2) The Sociolinguistics of Hungarian Outside Hungary, conducted in 1996-97 in Slovakia, Ukraine, Rumania, Yugoslavia, Slovenia, Austria and Hungary with a quota sample (N=846), and (3) a re-study of the HNSS limited to Budapest, conducted in 2005 with a random stratified sample of residents of Budapest (N=200, as opposed to 163 in the HNSS study). A number of stable variables have been identified in Budapest, for instance, the obstruent + *t*-final verbs as in *ragaszt* 's/he glues', the 1Sg ending of verbs such as *gondolkodik* 's/he thinks', and the inessive case ending (bVn) as in *férjében* 'in her husband'. Ongoing changes can be established in the following cases: (a) the standardization of grammaticality judgments concerning the hypercorrect [bVn] variant of the illative case ending (bV), (b) the standardization of judgments concerning the nonstandard variant [nák] of the 1Sg present conditional ending (nVk), and (c) the spread of the non-*ik* form of verbs like *eszik* 's/he eats' in the 3Sg imperative, i.e. the spread of *(ő) egyen* at the expense of *(ő) egyék* 's/he should eat' as shown in oral sentence completion tasks. The apparent time construct is also used in some maps to show the geography of the *egyék* > *egyen* change based on the 1988 HNSS data, and the similar *vetkőzzék* > *vetkőzzön* 's/he should undress' change based on the Hungarian Dialect Atlas data gathered in the early 1960s.

Keywords: Ongoing language changes in Hungarian, apparent time, real time, Hungarian National Sociolinguistic Survey (1988) and its re-study in Budapest (2005).

¹ Az MTA I. osztályának 2012. október 15-i ülésén elmondott doktori előadás szerkesztett változata. – Köszönöm Vargha Fruzsina Sárának a 18–21. ábrák (térképek) elkészítését és a 22–23. térképek rendelkezésemre bocsátását. Ugyancsak köszönettel tartozom Németh Miklósnak, Szilágyi N. Sándornak és a két névtelen lektornak hasznos kritikái megjegyzéseikért.

Ebben a cikkben jelenlegi kutatásaimból adok egy mustrát, olyan kutatásokról szólok, amelyek folyamatban levő magyar nyelvi változásokkal kapcsolatosak. Vizsgálataim elméleti alapja Weinreich, Labov és Herzog 1968 és Labov 1974 azon tétele, hogy a jelenbeli vizsgálatok a múltbeli változásokat is magyarázhatják. Velük szinte egyidőben Fónagy Iván (1966: 130) ezt a következőképp fogalmazta meg: „A jelenben megfigyelhető mozgás, a váltakozás pedig az időben lefolyó változás vetülete.”

Egy egyszerű példával illusztrálva, a váltakozás és változás vizsgálójának olyan kérdésekkel kell megbirkóznia, hogy például változás jele-e az, ha valaki (1)-et és (2)-t is mond, vagy ha az egyik ember az egyik, a másik a másik szerkezetet használja. Másképp mondva: folyamatban levő változás zajlik a számbeli egyeztetésben?

(1) Az olyan hatásköröket, amit a kezébe<n> kellett volna, hogy tartson [...]

(2) Mert<t> az ismeretanyag, amit leadnak vagy le kellene adni [...]

(A példákat a BUSZI-2 korpusz B7103ELL2 jelű interjújának átiratából vettem.)

Az adatok

A bemutatandó adatokat három forrásból merítem:

- a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (MNSZV) 1988-ban gyűjtött országos reprezentatív adataiból (N=832), ebben a vizsgálatban Angelusz Róberttel, Pléh Csabával, Tardos Róberttel és Terestyéni Tamással dolgoztam együtt, lásd Kontra szerk. 2003;
- A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén című kutatásból, ennek adatgyűjtése 1996–97-ben 7 országban folyt kvóta mintával (N=846), kutatótársaim voltak Lanstyák István, Cserniczkó István, Péntek János, Szilágyi N. Sándor, Göncz Lajos, Vörös Ottó és Szépfalusi István, lásd többek között Kontra 2012;
- a Nézetek-B2 vizsgálatból, ez az MNSZV budapesti megismétlése volt, 2005-ben zajlott (N=200), kutatótársaim Angelusz Róbert és Tardos Róbert voltak, lásd Kontra 2009. Ez a vizsgálat lehetővé teszi, hogy a budapesti nyelvközösség vonatkozásában ne csak látszólagosidő-vizsgálatok alapján tegyünk megállapításokat arról, hogy mi változik s mi nem, hanem egy valóságosidő-vizsgálat alapján is, ugyanis 1988-ban 163, és 17 évvel később, 2005-ben 200 fővárosi adatközlőtől gyűjtöttünk adatokat, az összehasonlíthatóság kívánalmának maximális figyelembevételével.

A kulcsfogalmak

A címben is szereplő két kulcsfogalmat Trudgill (1992/1997: 47, 88) a következőképp határozta meg:

„Látszólagosidő-vizsgálat: A nyelvi változások olyan vizsgálata, amely lejátszódásuk idején kísérli meg megfigyelni a változásokat. Nem a tényleges időben (l. valóságosidő-vizsgálat) vizsgálja őket, hanem egy adott közösség idősebb és fiatalabb tagjainak beszédét hasonlítja össze; s föltételezi, hogy a két-közi különbségek a közösség dialektusában éppen zajló nyelvi változások lenyomatai: hogy az idősebbek a régi, a fiatalabbak az újabb formát használják. Ahogy a kifejezést és a vizsgálati formát bevezető William Labov rámutatott, fontos, hogy az összehasonlításkor képesek legyünk megkülönböztetni a folyamatban lévő nyelvi változások okozta korosztály-különbségeket azoktól az eltérésektől, amelyeket az életkori változás idéz elő.”

„Valóságosidő-vizsgálat: A nyelvi változásoknak az a fajta vizsgálata, amely a változást a történet valós folyamatában próbálja meg vizsgálni. Azaz a kutató nem úgy jár el, ahogy a látszólagosidő-vizsgálatok során, amikor egy adott közösség idősebb és fiatalabb tagjainak beszédét veti össze, hanem megvizsgálja egy közösség beszédét, majd évek múltán visszatér ugyanebbe a közösségbe, és fölméri, hogy a közösség beszéde mennyit változott az eltelt idő alatt. A szekuláris nyelvészetben két különböző vizsgálati módszert alkalmaznak a valóságosidő-vizsgálatokban. Az egyik ugyanazokat az adatközlőket használja mindkét alkalommal; a másik viszont olyan adatközlőkkel dolgozik a követő vizsgálatban, akik még túl fiatalok voltak az első fölmérés alkalmával ahhoz, hogy adatközlők lehessenek, vagy még meg sem születtek addig.”

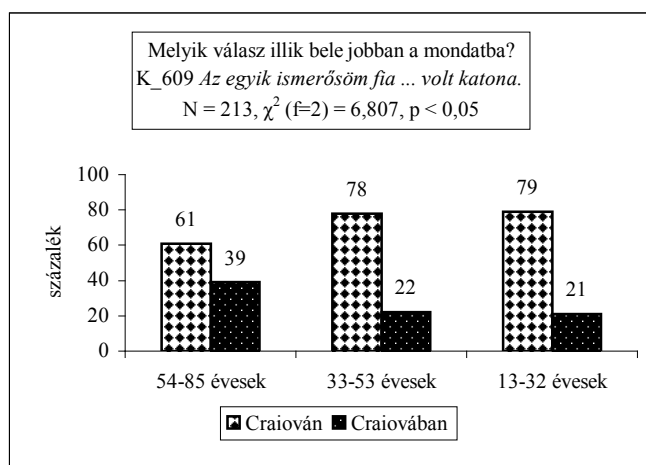
Feltétlen idéznem kell még az első definícióban említett életkori változás meghatározását (Trudgill 1992/1997: 22):

„Életkori változás [= korlétra]: Azt a jelenséget nevezik így, hogy egy közösség beszélőinek beszéd szokásai fokozatosan megváltoznak, ahogy a beszélők öregszenek, és ugyanez a változás minden generációban megismétlődik. Kimutatták például, hogy néhány beszélőközösségben a beszélők nyelve az akrolektus irányába módosul, mikor középkorúvá válnak, majd újból kevésbé magas presztízsű mintákat követnek, miután elérték a nyugdíjkorhatárt. Ha a nyelvi változást nem a tényleges időben vizsgálják (l. látszólagosidő-vizsgálat), akkor ellenőrizni kell, hogy a generációk közti nyelvi eltéréseket nem az életkori változás okozza-e, nehogy téves következtetéseket vonjanak le a különbségekből.”

A látszólagosidő-vizsgálatok tehát azon a hipotézisen alapulnak, hogy az eltérő korú beszélők eltérő adatai folyamatban lévő nyelvi változást tükröznek, például hogy a mai 40 évesek beszéde azonos a 20 évvel ezelőtti 20 évesek beszédével, s ezért a mai 20 évesek beszédével való összehasonlítás a változás terjedését mutatja. E hipotézis vizsgálatához azonban elengedhetetlen a valóságosidő-vizsgálat (Chambers – Trudgill 1980: 165), nélküle ugyanis lehetetlen megállapítani, hogy valódi nyelvi változással, vagy csupán életkori változással van dolgunk (mely esetben nincs nyelvi változás). A látszólagosidő-vizsgálatoknak ez

az értelmezése azon a feltételezésen alapszik, hogy az egyének stabilizálják nyelvi repertoárjaikat az adolezcens kor után (Wagner 2012: 373).²

Ha az életkori csoportok közötti különbségek látszólagosidő-változásra utalnak, amint ezt például az 1. ábra mutatja, akkor ennek az az implikációja, hogy folyamatban levő változás történhet, itt éppen: növekszik a magyarországi és a romániai magyarok közötti eltérés bizonyos helynevek toldalékolásában. Másképp mondva: az életkor csökkenésével Romániában szignifikánsan ($p < 0,05$) csökken a magyarországi kodifikált standardnak megfelelő válaszok aránya, és nő az ettől eltérő válaszok aránya. Ezzel egyidőben Magyarországon az életkori csoportok eltérései nem szignifikánsak ($N=103$, $\chi^2 [f=2] = 0,922$, $p=n.sz.$). Ez az ábra megmutatja, hogy Trianonnak milyen hatása van a magyar mentális grammatikára az ún. „külföld–belföld szabály” esetében.

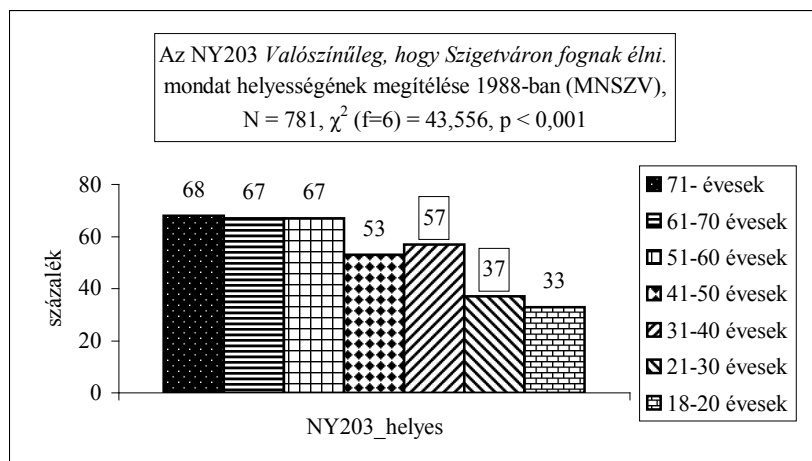
1. ábra

Helynevek toldalékolásának látszólagosidő-elemzése
A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén,
romániai adatok 1996-ból

Egyebek mellett egy látszólagosidő-elemzés megmutathatja azt is, hogy egy folyamatban levő változás mikor vett lendületet, másképp: mikor gyorsult föl. Húsz évvel ezelőtt úgy hittük, hogy a (természetes, hogy X) változó [természetesen, hogy X] változata új fejlemény a magyarban (lásd Kontra szerk. 2003: 77–80 és 146–155), ma már azonban tudjuk, hogy az ilyen szerkezetek írásos előfordulásait a kései ómagyar kortól lehet datálni (az idevágó kutatások kritikai össze-

² „The interpretation of what has come to be known as the ‘apparent time construct’ relies centrally on the assumption mentioned earlier that individuals stabilize their linguistic repertoires after adolescence.”

foglalásához lásd Nemesi 2011). Az MNSZV szerint a *Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni* mondatot 1988-ban a magyarországi írástudó felnőtt lakosság 55%-a (és az érvényes választ adók 52%-a) nyelvtanilag helyesnek ítélte, és szóbeli mondatkiegészítő feladatban a *..., hogy igazad van mindenben* mondatot 23%-uk *Természetesen*-nel egészítette ki. A 2. ábra két dolgot jól megmutat. Egyrészt 1988-ban a legidősebbektől (a 71 évnél idősebbektől) a legfiatalabbakig (a 18–20 évesekig) az ilyen szerkezetet nyelvtanilag helyesnek ítézők aránya fokozatosan csökkent, másrészt statisztikailag jelentős mértékű csökkenés látszik az akkor 31–40 évesek és 21–30 évesek között, tehát az 1957-ben vagy korábban születettek jóval nagyobb arányban ítélték nyelvtanilag helyesnek ezt a szerkezetet, mint az 1958-ban vagy később születettek. Hogy ez miért van így, azzal most nem foglalkozunk; célunk csupán annyi, hogy megmutassuk: az ilyen elemzés arra is jó lehet, hogy egy folyamatban levő (vagy annak látszó) változás időbeli intenzitásának megváltozását is demonstrálja.

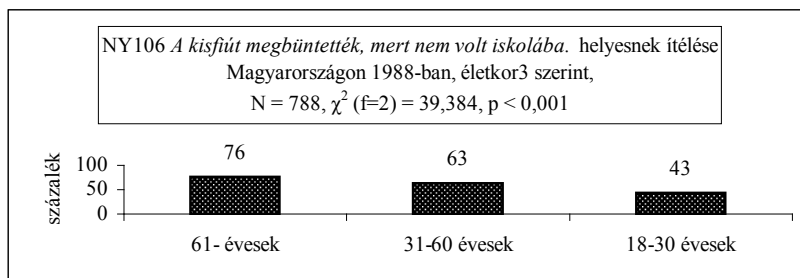
2. ábra

Az életkor hatása a *Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni* mondat nyelvtani helyességének megítélésre (MNSZV). A 21–30 évesek és a 31–40 évesek közötti különbség statisztikailag jelentős (N=314, χ^2 [f=1] = 12,927, p < 0,001).

Vessünk egy pillantást az inessivusi (bVn) változó [bV] változatára! A nyelvtani helyességi ítéletek azt mutatják, hogy 1988-ban Magyarországon standardizálódás zajlott (3. ábra),³ Budapesten ugyanez volt a helyzet (de a fővárosi ítéle-

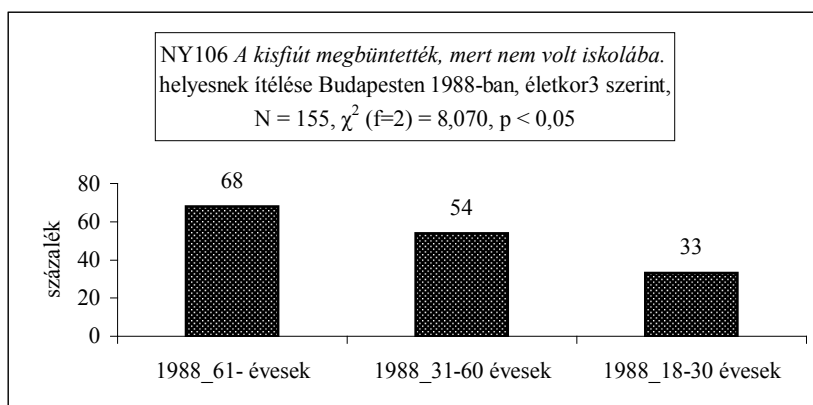
³ Egyik lektorom mindaddig kockázatosnak tartja, hogy „néhány grammatikalitási ítélet alapján” arra következtettek, hogy 1988-ban Magyarországon standardizálódás zajlott, amíg az ítéleteket „tényleges nyelvhasználatból nyert adatok nem támasztják alá”. Erre

tek standardabbak voltak a vidékieknél, 4. ábra), 2005-ben viszont a budapesti ítéletek stabilitást mutattak (a látszólagosidő-vizsgálat szerint nem volt folyamatban semmilyen változás, 5. ábra).

3. ábra

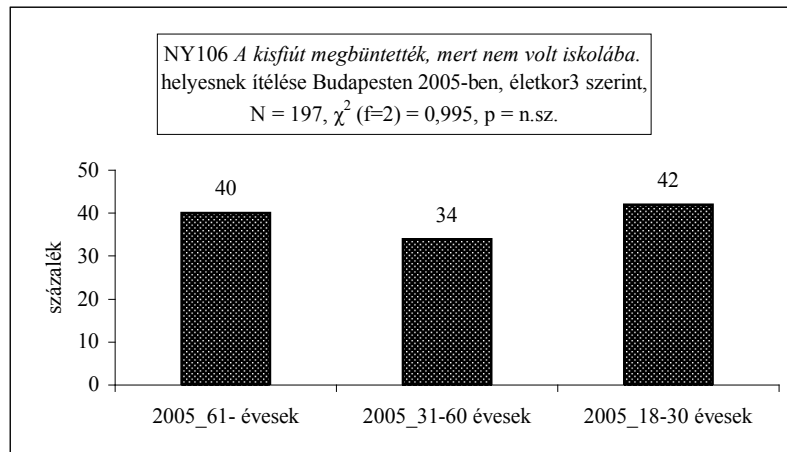
A látszólagosidő-vizsgálat (hipotézis) szerint 1988-ban Magyarországon standardizálódás zajlott a nemstandard [bV] megítélésében

4. ábra

A látszólagosidő-vizsgálat (hipotézis) szerint 1988-ban Budapesten standardizálódás zajlott a nemstandard [bV] megítélésében

egyrészt azt válaszolom, hogy az MNSZV-ben nem csak két ítélet, hanem két írásbeli hibajavító feladat eredményei is szignifikáns életkori hatást mutattak (l. Kontra szerk. 2003: 89), másrészt viszont tagadhatatlan, hogy terjedelmes, összefüggő beszédkorpusz vizsgálata híján állításhoz nem kikezdehetetlen. Lásd még lentebb azt a bekezdést, amelyben a nyugati beszélt nyelvi vizsgálatok és a magyarországi survey-vizsgálatok összehasonlíthatóságáról írok.

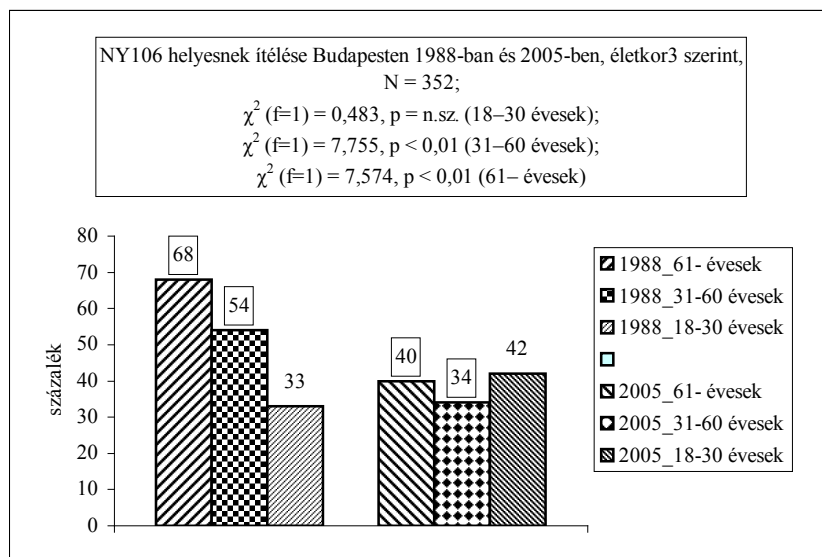

5. ábra

A látszólagosidő-vizsgálat (hipotézis) szerint 2005-ben Budapesten stabilitás volt a nemstandard [bV] megítélésében

Ha az 1988-as és a 2005-ös budapesti adatokat életkortól függetlenül, össze-sítve vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy a két vizsgálat között eltelt 17 év alatt standardizálódás zajlott: az első adatfelvételkor a „helyes” és „helytelen” ítéletek aránya közel egyforma volt (53% és 47%), de 2005-ben a nemstandard formát „helytelennek” ítélik már 63%-ot tettek ki, s ezek az adatok (ez a különbség, változás) statisztikailag jelentős(ek) a $p < 0,01$ szinten ($N=352$, $\chi^2 [f=1] = 9,562$).

Az összesített adatok azonban elfedhetik a lényeges (rész)folyamatokat, ezért célszerű megvizsgálni azt is, hogy mit mutat a korcsoportok szerinti elemzés, például mit látunk akkor, ha az időseket, a középkorúakat és a fiatalokat külön-külön is szemügyre vesszük. A 6. ábra szerint az imént említett budapesti standardizálódás az időseknek és a középkorúaknak köszönhető, a fiatalok ítéleteiben nincs statisztikailag jelentős eltérés.

6. ábra

Budapesten 1988 és 2005 között az idősek és a középkorúak szignifikánsan standardizálódtak a nemstandard [bV] megítélésében, de a fiatalok nem

Megjegyzések két budapesti látszólagosidő-vizsgálat valamint egy valóságosidő-vizsgálat viszonyáról

A látszólagosidő-vizsgálatoknak a valóságosidő-vizsgálatokhoz való viszonya bonyolult elméleti és empirikus kérdéseket vet föl (l. pl. Sankoff 2005, 2006; Wagner 2012 és Bodó 2012). Trudgill 1988 és mások longitudinális vizsgálataiból kiderült, hogy a valódi nyelvi változás és az életkori változás kombinációja nem ritka jelenség. A látszólagosidő-vizsgálatok és az életkori változás két eltérő mintázatot is mutathat: (a) folyamatban levő változásban az idősebb beszélők életkoruk előrehaladtával megváltoztathatják beszédüket úgy, hogy az jobban hasonlít a változás irányára, s (b) stabil szociolingvisztikai változók esetében az életkorral és a társadalmi osztállyal kapcsolatos V-alakú mintázat (angolul: *curvilinear pattern*) jöhet létre, vagyis a középkorú emberek, mivel a nyelvi piacnak rájuk nagyobb hatása van, a fiataloknál és az időseknél nagyobb arányban használhatják a standard változatokat.

Az életkori változás és a látszólagosidő-vizsgálatok lehetséges összjátékát Labov 1994 alapján Sankoff (2006: 111) az 1. táblázatban foglalta össze:

1. táblázat
A változás mintázatai az egyénben és a nyelvközösségben

SZINKRÓN MINTÁZAT	INTERPRETÁCIÓ	EGYÉN	NYELV-KÖZÖSSÉG
Lapos	1. Stabilitás	Stabil	Stabil
Növekvés/csökkenés az életkorral	2. Életkori változás	Instabil	Stabil
Növekvés/csökkenés az életkorral	3. Generációs változás (látszólagos idő)	Stabil	Instabil
Lapos	4. Közösségi változás	Instabil	Instabil

A változások mintázatainak szövevényes kérdéseit azonban nem bogoalom tovább, főként azért, mert a magyar kutatásokból egyelőre sajnálatosan hiányzanak az olyan kvantitatív elemzések, amelyek az egyének nyelvhasználatát is megmutatják (a kivételt főképp Hattyár et al. 2009 és Borbély – Vargha 2010 jelentik). Amíg a nyugati kutatások jelentős részét beszélt nyelvi vizsgálatok alkotják, a magyar kutatások főleg survey-vizsgálatok, s az adatok ilyen eltérése a magyar eredményeknek a nyugatiakkal való összevetésekor óvatosságra kell intse a kutatókat. Másképp mondva: nem tudjuk, hogy a beszélt nyelvi adatokon alapuló mintázatok, pl. az 1. táblázatbeliek, mennyire érvényesek az olyan survey-ekből származó adatok esetében, mint amilyen az MNSZV vagy a Nézetek-B2.⁴

Mindenesetre arra most is módunk van, hogy az eredeti vizsgálatkor (MNSZV) megfogalmazott látszólagosidő-implikációkat jóslásoknak tekintsük, s összevetjük a követő vizsgálat (Nézetek-B2) eredményeivel. Sankoff (2006, Table 2) tíz országban hét nyelvre vonatkozó trend-vizsgálatokat⁵ összegzett abból a szempontból, hogy az eredeti vizsgálatkor megfogalmazott implikációkat mennyire igazolták a követő vizsgálat eredményei. Konklúziója az, hogy noha a valóságosidő-változás kombinálódhat életkori változással, a követő vizsgálatokban az életkori változás sosem jelentkezik egymagában; a látszólagos idő a változás lokalizálásának olyan hatékony eszköze, hogy kimondható: ha egy kutató egy számára új nyelvközösségben grádiens (emelkedő) életkori mintázatokat talál, akkor szinte bizonyosan nyelvi változást azonosít, függetlenül attól, hogy esetleg az életkori változásnak is van valamilyen szerepe (Sankoff 2006: 113).

⁴ E kérdések tisztázásához minden szükséges adatfelvételt elvégeztünk, amikor az MNSZV adatait vettük fel 1988-ban, valamint a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúkat készítettük 1987–89-ben (l. Kontra – Borbély 2010). – Chambers (2003: 119) elég hasonló módszertani problémákra utal, amikor a 15 éveseknek 30 éves korukig, s különböző beszédhelyzetekben történő megfigyelését szorgalmazza. Erről Wagner megállapítja (2012: 376), hogy egyelőre senki sem valósította meg Chambers kívánalmait.

⁵ Trend-vizsgálatnak azt nevezik, amikor egy valóságosidő-vizsgálatban összehasonlítható, de különböző személyeket vizsgálnak, pl. az 1980-as évekbeli tizenéveseket összehasonlítják a 2000-es évekbeli tizenévesekkel.

Mint fentebb említettem, ha az életkori csoportok közötti különbségek látszólagos idő-változásra utalnak, akkor ennek az az implikációja, hogy folyamatban levő változás történhet éppen. Fontos tehát megvizsgálunk azt is, hogy ha az 1988-as adataink látszólagos idő-változást implikálnak, akkor 2005-ös adataink beigazolják-e ezeket az implikációkat. Amint a 2. táblázat mutatja, ezeknek az implikációknak csak egy része igazolódott be.

2. táblázat

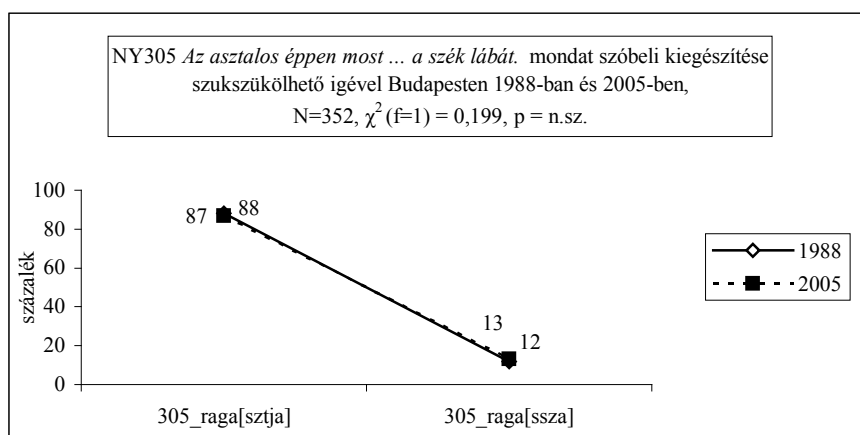
1988-as látszólagos idő-vizsgálat szerinti folyamatban levő változások egy 2005-ös megismételt vizsgálat tükrében (a feladatokat és azonosítóikat lásd Kontra szerk. 2003-ban)

ÍTELETEK: NY101–217	8-ből 3 beigazolódott (NY105, 109, 215)	8-ből 5 nem igazolódott be (NY106, 111, 114, 115, 203)
SZÓBELI KIEGÉSZÍTÉSEK: NY301–316	3-ből 1 beigazolódott (NY308)	3-ből 2 nem igazolódott be (NY301, 312)

A valóságos idő-vizsgálat szerint tehát nyolc grammatikalitási ítéletre vonatkozó jóslásból három vált be, s három szóbeli mondatkiegészítésre vonatkozó jóslásból egy igazolódott.

Példák a stabilitásra

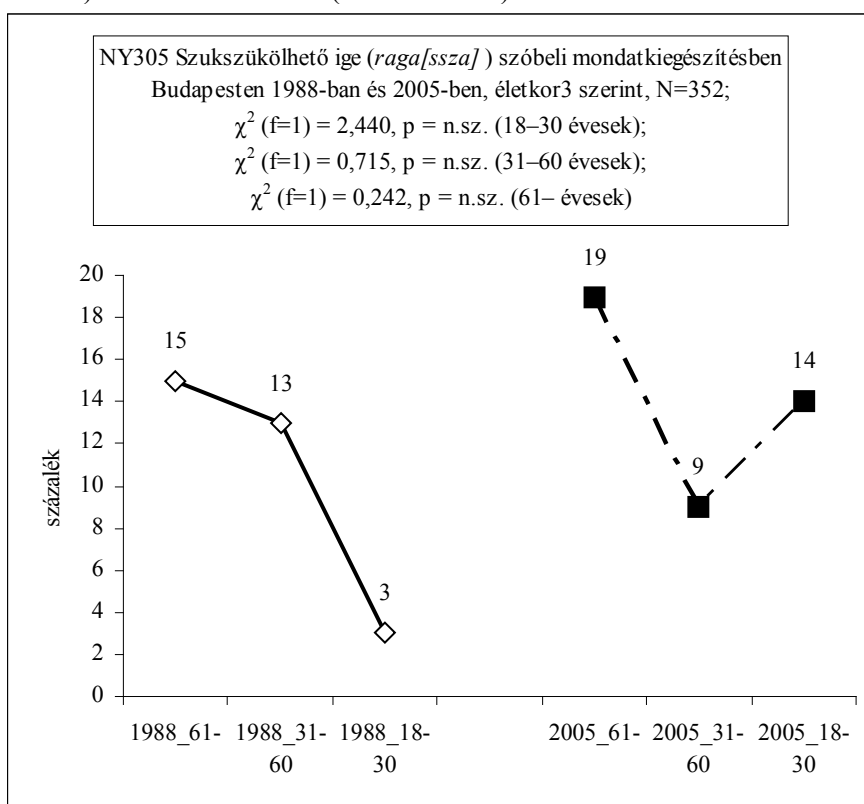
Ha az ugyanazon feladatra kapott 1988-as adatok és a 2005-ös adatok között nincs statisztikailag jelentős különbség, akkor nincs nyelvi változásra utaló jel, más-képp mondva: stabilitással van dolgunk. Például szóbeli mondatkiegészítéskor *Az asztalos éppen most ... a szék lábát* mondatot a nemstandard *ragassza* szóval egészítette ki 1988-as adatközlőink 11,6%-a, és 2005-ös adatközlőinknek 13,2%-a, lásd a 7. ábrát. Azt mondhatjuk tehát, hogy – legalább is a szóbeli mondatkiegészítő feladat (NY305) tanúsága szerint – a szukszükölés Budapesten stabil.

7. ábra

Stabilitás a valós időben: szukszükölhető ige szóbeli mondatkiegészítésben
Budapesten 1988-ban és 2005-ben

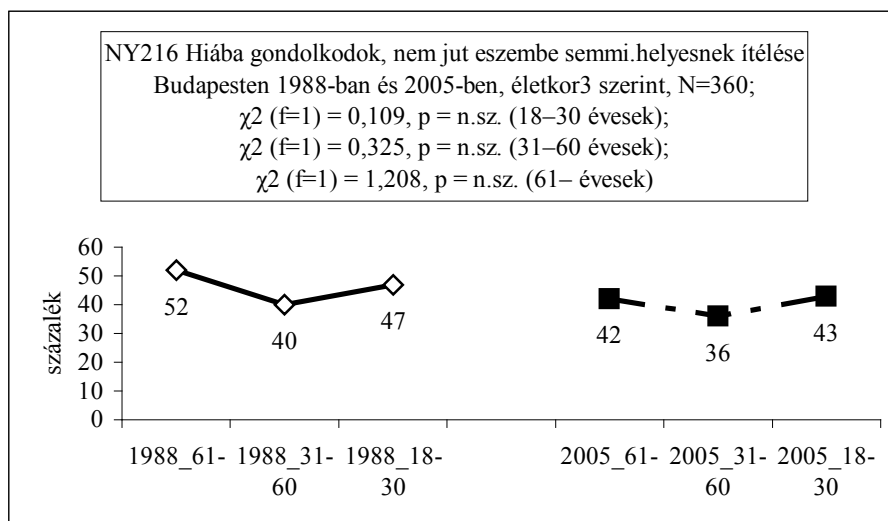
A 7. ábra az 1988-ban szukszükölőket vetette össze a 2005-ben szukszükölőkkel, vagyis összesített adatokat mutat, az adatközlők életkorának figyelmen kívül hagyásával. Nem biztos azonban, hogy az életkori csoportok egyformák, sőt: föltehetjük, hogy az 1988-as adatközlők életkori csoportonként eltérhetnek egymástól, miként a 2005-ös adatközlők is. A 8. ábra megmutatja, hogy mind az 1988-as, mind a 2005-ös adatok stabil életkori megoszlást mutatnak, vagyis nincs az 1988-as életkori csoportok között statisztikailag jelentős különbség, s ugyanez áll a 2005-ös csoportokra is; továbbá nincs statisztikailag jelentős eltérés a két vizsgálatban az idősek (61 évnél idősebbek) között, a középkorúak (31–60 évesek) között és a fiatalok (18–30 évesek) között.

8. ábra

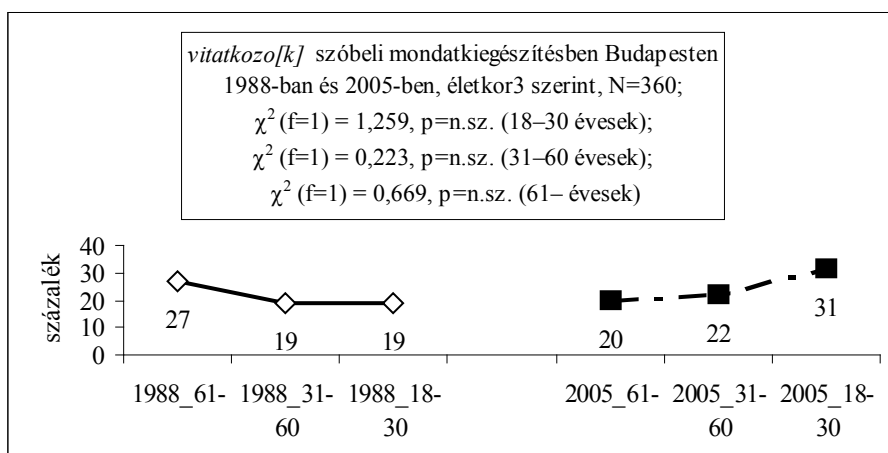
Stabilitás a valós időben, életkor3 szerint, két stabil életkori megoszlás

Ugyancsak stabilitást látunk az E/1 (m) változó [k] változatának megítélésében is (lásd a 9. ábrát) és a szóbeli mondatkiegészítésben is (10. ábra). Ennél a változónál tehát a helyességi ítéletek és a szóbeli (produkciós) adatok egyaránt stabilitást mutatnak. Az ítéletek és a szóbeli produkciós adatok ilyen együtt járása nem triviális jelenség, lásd például Kontra szerk. 2003: 237–239.

9. ábra

Stabilitás: az E/1 [k] helyesnek ítéltése Budapesten 1988-ban és 2005-ben, életkor3 szerint

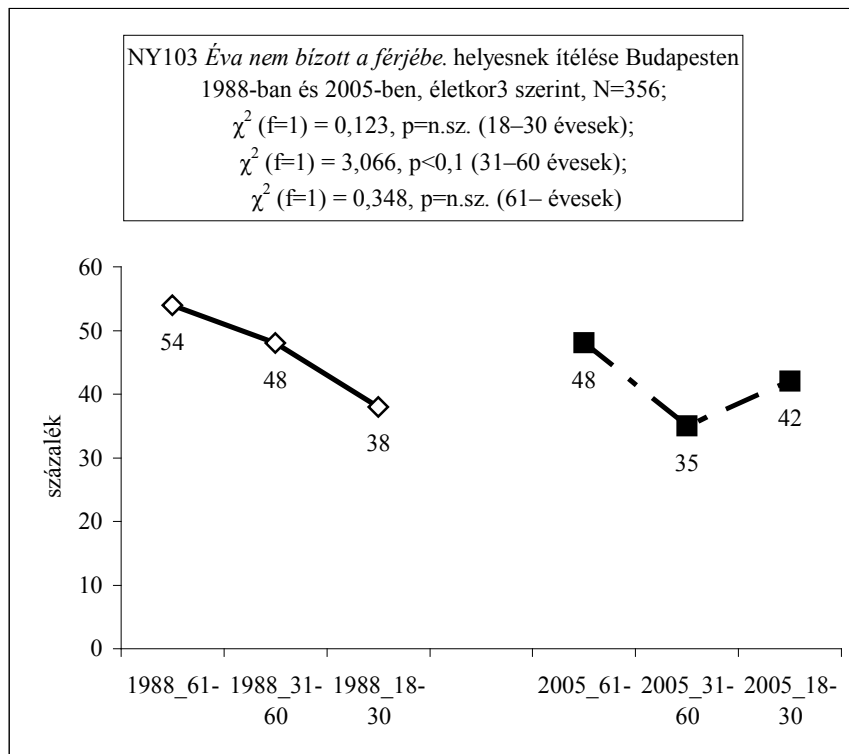

10. ábra

Stabilitás: az E/1 [k] használata szóbeli mondatkiegészítésben Budapesten 1988-ban és 2005-ben, életkor3 szerint (NY311 *Ha kell, akkor én is ... a főnökkel.*)

Végül még egy példát hozok a stabilitásra: az inessivusi nemstandard [bV] változat helyességének megítélése Budapesten mind 1988-ban, mind 2005-ben stabil életkori megoszlást mutat, lásd a 11. ábrát. Ezek az adatok támogatják Németh (2006: 107) azon megállapítását, hogy a (bVn) „több évszázadon átívelő

stabil váltakozás"-t mutat, de akkor magyarázatot igényel, hogy miért mutat standardizációt a 4. és 6. ábra. Ennek magyarázatára azonban most nem vállalkozom.⁶

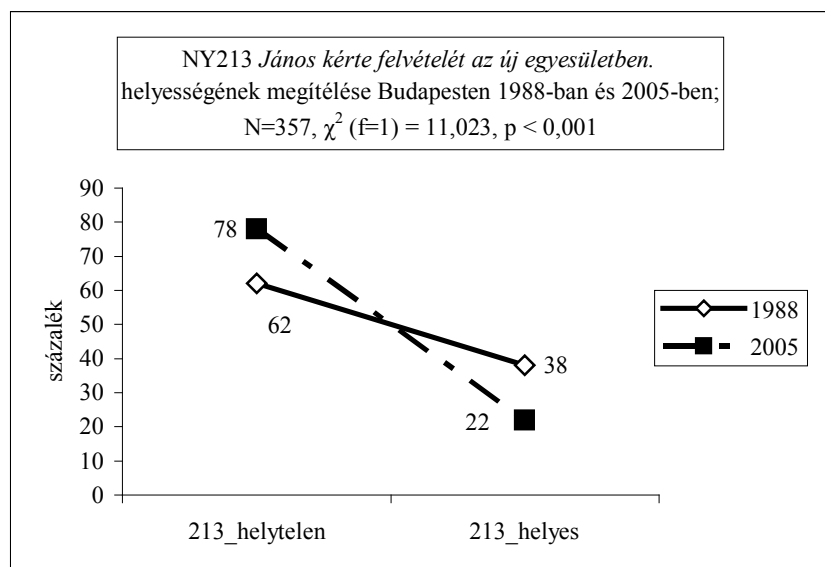
11. ábra

Stabilitás: az inessivusi nemstandard [bV] megítélése Budapesten
1988-ban és 2005-ben, életkor3 szerint

Változások a valós időben

Az illativusi (bV) változó hiperkorrekt [bVn] változatának megítélésében 1988 és 2005 között Budapesten standardizációt figyelhetünk meg, ugyanis 16%-kal csökkent azok aránya, akik az NY213-as tesztmondatot nyelvtanilag helyesnek ítélték, s ez a különbség a $p < 0,001$ szinten szignifikáns, lásd a 12. ábrát.

⁶ A különbségben talán szerepe lehet a tesztmondatok grammatikai eltérésének is (az NY106-ban helyhatározó van, de az NY103-ban vonzat), de az MNSZV adatai G. Varga Györgyi ezen 1987-es sejtését nem igazolták (l. Kontra szerk. 2003: 96).

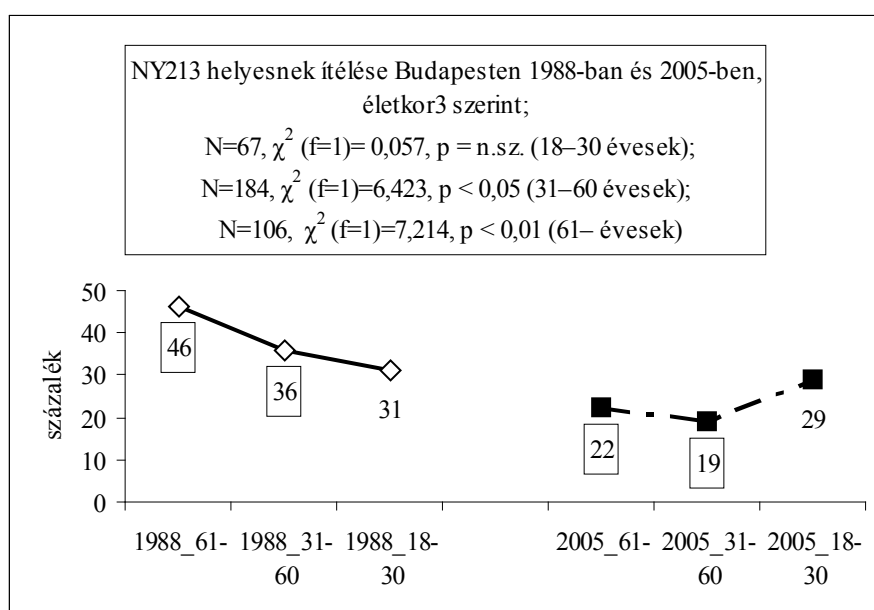

12. ábra

Változás a valós időben: hiperkorrekt [bVn] megítélésének standardizációja
Budapesten 1988-ban és 2005-ben

Az iménti 12. ábra az adatközlők életkorától függetlenül utal nyelvi változásra (itt: a helyességi ítéletek standardizációjára). Ha szemügyre vesszük a két adatfelvételt életkori különbségek szempontjából is (13. ábra), három érdekességet figyelhetünk meg. Az első: mind 1988-ban, mind 2005-ben stabil életkori megoszlást látunk, vagyis sem az első, sem a megismételt vizsgálatban nem térnek el egymástól statisztikailag jelentősen a különböző életkori csoportok, mindkét esetben stabil életkori rétegződést tapasztalhatunk (1988-ban: N=159, χ^2 (f=2) = 1,970, p=n.sz., 2005-ben: N=198, χ^2 (f=2)=1,281, p=n.sz.) A második figyelemre méltó hozadéka az életkor szerinti elemzésnek az, hogy a standardizációt az idősök és a középkorúak okozták, a 13. ábrán bekeretezett 1988-as és 2005-ös százalékszámok jelentősen különböznek egymástól, vagyis 17 év alatt az 1988-ban fiatalok és a 2005-ben fiatalok nem mutatnak jelentős eltérést, de a két adatfelvételen a középkorúak és az idősök igen. Másképp: az, hogy 1988-ban az idősök 46%-a, de 2005-ben az akkori idősöknek csak 22%-a ítélte az NY213-as hiperkorrekt mondatot nyelvtanilag helyesnek, nem a véletlen műve, annak csupán 1% esélye van (p < 0,01), hogy az adatokban látszó különbség nem a 17 év alatt bekövetkezett nyelvi változásnak, hanem valami másnak a következménye. Arra, hogy a megítélésben az idősök és középkorúak csoportja miért változott, s a fiatalok miért stabilak, további kutatások adhatnak majd magyarázatot. A har-

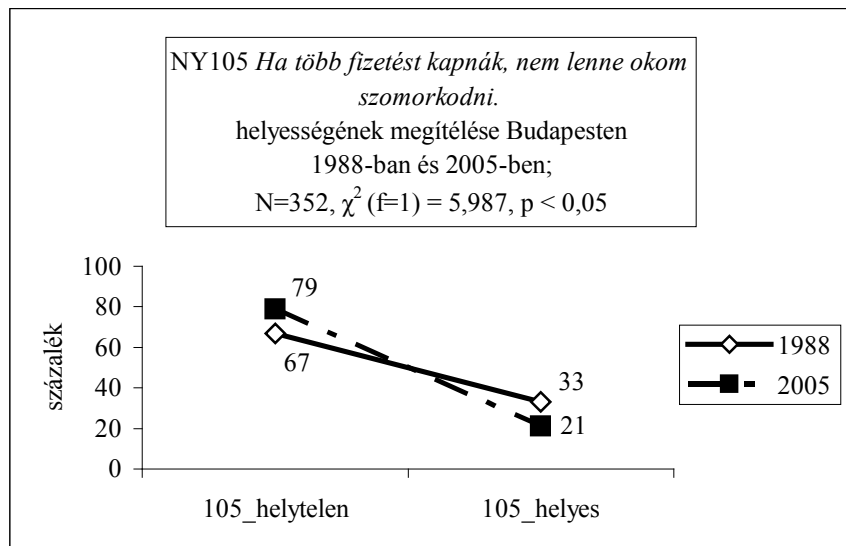
madik említésre méltó dolog az, hogy noha a látszólagos idő-elemzések mindkét adatfelvételkor stabilitást (változáshiányt) mutattak, a valóságos időbeli különbségek mégis elég nagyok ahhoz, hogy változást állapíthassunk meg. 1988-ban a budapesti reprezentatív minta 38%-a ítélte a *János kérte felvételét az új egyesületben* mondatot nyelvtanilag helyesnek, de 2005-ben egy ugyanilyen mintának csupán 22%-a. Vagyis: ha két eltérő időpontból származó adatfelvétel egyaránt életkori stabilitást mutat, az jelentheti a változás hiányát (a stabilitást) is, miként a 7. és 8. ábra mutatja, de jelentheti azt is, hogy változás történt/történik, amint a 12. és 13. ábrán látjuk.

13. ábra

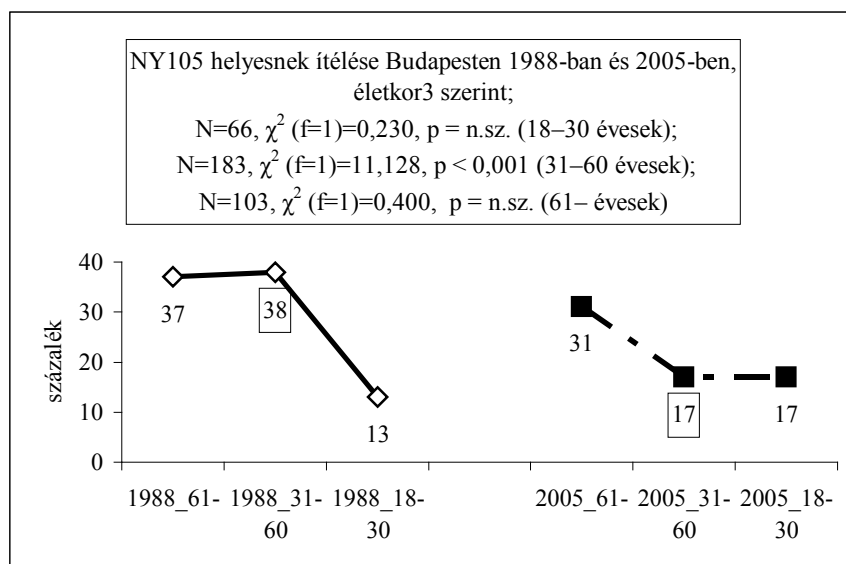
Változás a valós időben: a két stabil életkori megoszlás 16%-kal eltér, a standardizációt az idősek és a középkorúak okozták

A 14. ábra azt mutatja meg, hogy a (nVk₂) változó stigmatizált [nák] változatának megítélésében standardizáció zajlott/zajlik, ugyanis 12%-kal csökkent az *(én) kapnák*-ot nyelvtanilag helyesnek ítézők aránya, ami $p < 0,05$ szinten jelentős különbség. Ha a már megszokott módon életkor3 szerinti bontásban is megnézzük adatainkat, akkor azt látjuk, hogy a standardizáció a középkorúaknak (31–60 éveseknek) köszönhető, ugyanis a 15. ábrán látható 21%-os különbség statisztikailag jelentős, de az idősek közti 6%-os vagy a fiatalok közti 4%-os eltérés nem szignifikáns.

14. ábra

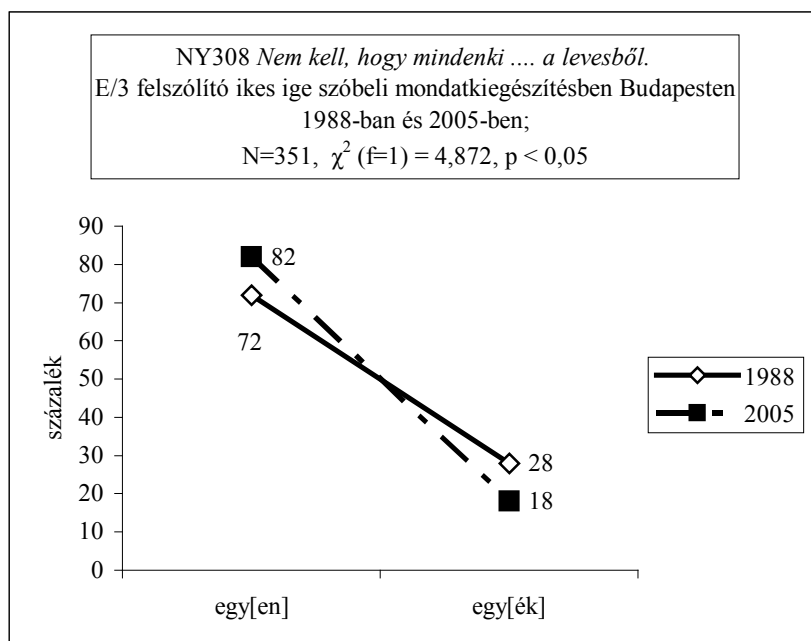
Változás (standardizáció) a valós időben:
a [nák] helyességének megítélése Budapesten

15. ábra

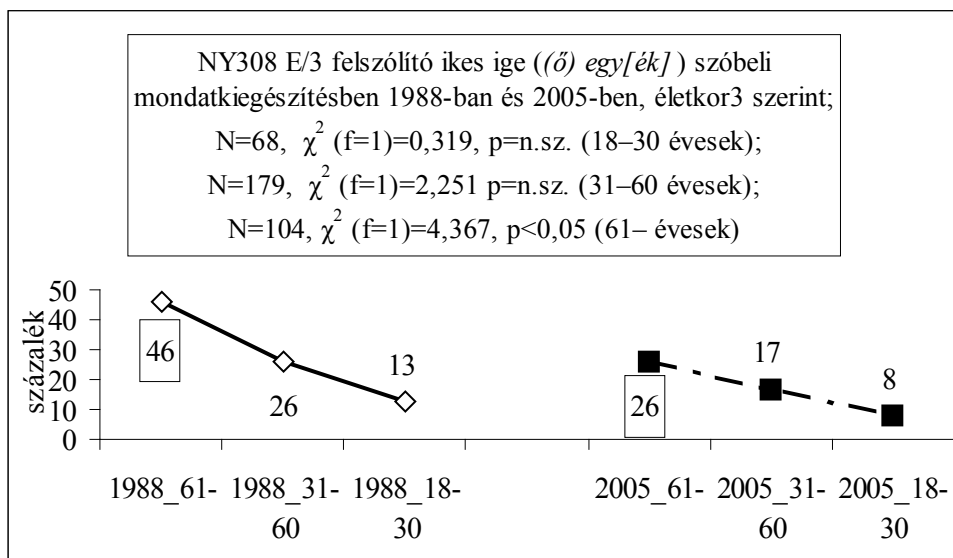
Változás (standardizáció) a valós időben: a [nák] helyességének
megítélése Budapesten, életkor3 szerint

A 16. és 17. ábra azt mutatja meg, hogy miként szorul ki az E/3 felszólító ikes toldalék Budapesten. 17 év alatt 10%-kal csökkent Budapesten a szóbeli mondatkiegészítésben *(ő) egyék-et* mondók aránya (s 10%-kal nőtt az *egyen-t* mondóké), s ez a különbség statisztikailag jelentős. Az életkor³ szerinti elemzés azt is megmutatja, hogy az *(ő) egyék* kiszorulása az időseknél megfigyelhető változás következménye: az 1988-ban és a 2005-ben fiatalok közti különbség, miként a középkorúak közti különbség is, statisztikailag jelentéktelen, de az, hogy 1988-ban az idősek 46%-a és 2005-ben csak 26%-uk ragozta az igét ikesen, $p < 0,05$ szinten jelentős különbség.

16. ábra

Változás a valós időben: az E/3 felszólító ikes toldalék kiszorul

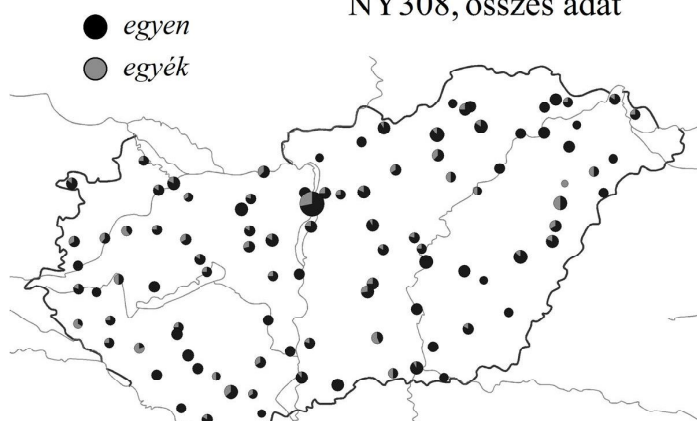

17. ábra

Az E/3 felszólító ikés todalék kiszorulása Budapesten, életkor3 szerint

Az *(ő) egyék* magyarországi kiszorulására utal a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat: a 18. ábrán az NY308-as tesztmondat összes adata van föl-tüntetve, a 19., 20. és 21. ábrán viszont az egyes életkori csoportok adatait látjuk. Az ikés alak kiszorulására az utal, hogy a Dunántúlon az életkor csökkenésével csökken az *egyék* használata.

MNSZV, szóbeli mondatkiegészítés,
NY308, összes adat

18. ábra

Az *(ő) egyék* használata szóbeli mondatkiegészítésben Magyarországon 1988-ban: összes adat, MNSZV, NY308, N=773

MNSZV, NY308, 61 év fölöttiek

19. ábra

Az (ő) *egyék* használata szóbeli mondatkiegészítésben Magyarországon 1988-ban: idős adatközlők (61– évesek), MNSZV, NY308, N=145

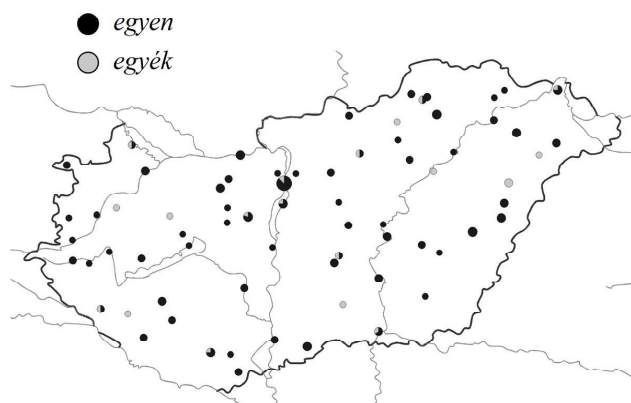
MNSZV, NY308, 31–60 évesek

20. ábra

Az (ő) *egyék* használata szóbeli mondatkiegészítésben Magyarországon 1988-ban: középkorú adatközlők (31–60 évesek), MNSZV, NY308, N=450

MNSZV, NY308, 18–30 évesek

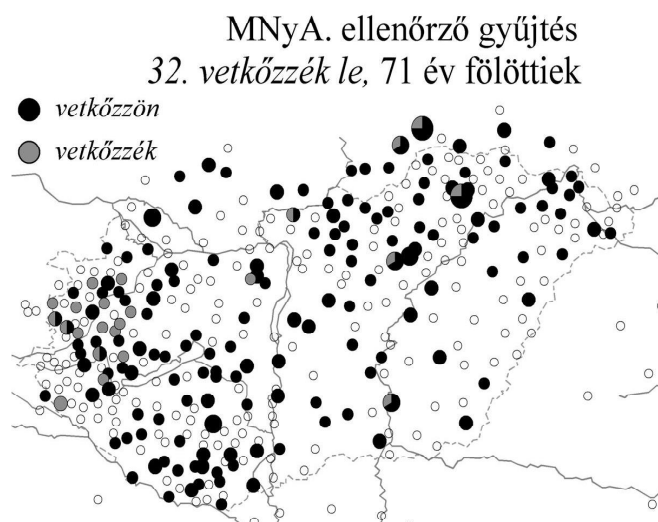

21. ábra

Az (ő) *egyék* használata szóbeli mondatkiegészítésben Magyarországon 1988-ban: fiatal adatközlők (18–30 évesek), MNSZV, NY308, N=178

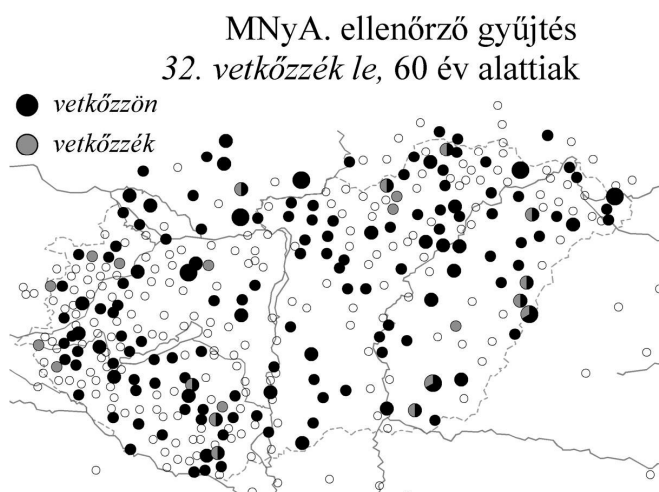
Az életkornak mint független változónak a hatása bizonyos fokig már a Magyar Nyelvjárások Atlaszában is vizsgálható. Azért „bizonyos fokig”, mert az MNSZV minta az életkor tekintetében is reprezentálja az 1988. évi felnőtt magyarországi lakosságot, de az MNyA minta életkor tekintetében nem reprezentatív. Ugyanakkor tudjuk, hogy az Atlasz gyűjtői adatközlők életkorát rendszeresen feljegyezték.⁷ A következő, Vargha Fruzsina Sára által készített ábra, vagyis a 22. ábra, például megmutatja, hogy az MNyA ellenőrző gyűjtésekor, az 1960-as évek első felében mely kutatópontokon mondtak a 71 évnél idősebbek *vetkőzőn-t*, s melyeken *vetkőzzék-et*. A 23. ábra ugyanezt a 60 év alattiak válaszaival szemlélteti.

⁷ „Az életkort rendszeresen feljegyeztük. Úgy látszik, sikerült megvalósítanunk az elgondolásunkat, hogy főként a középkorúakat (30–50 év között) kérdezzük. De persze igen sok az 50 éven felüli adatközlő is. A felső határ 90 éven felül van. De szinte minden faluban megkérdeztünk iskolás gyerekeket is. Általában az a tapasztalatunk: az életkornak nem okvetlenül van jelentős szerepe abból a szempontból, hogy valaki megbízható, jó adatközlő-e vagy sem.” (Lőrincze 1975: 177.) Lásd még Balogh 1975.

22. ábra

MNyA ellenőrző gyűjtés: *vetkőzzön* ~ *vetkőzzék*, 71 év fölöttiek,
Vargha Fruzsina Sára térképe

23. ábra

MNyA ellenőrző gyűjtés: *vetkőzzön* ~ *vetkőzzék*, 60 év alattiak,
Vargha Fruzsina Sára térképe

Néhány alkalmazás

Az időnek és az életkornak nem csak a fentiekben bemutatott változásvizsgálatokban lehet fontos szerepe. Anyanyelvi nevelésünkben is nyilvánvalóan jól lehetne hasznosítani a látszólagosidő-vizsgálatokat, például a szokásos nyelvveltség tanácsok helyett vagy mellett (amilyen tanács, mondjuk, az, hogy az *iszok* helytelen, de az *iszom* helyes) olyan miniatűr terepkutatásokat lehetne végezteni a növendékekkel, amelyek révén ők maguk kideríthetnék, hogy az *iszom* használatában vannak-e életkori, területi, stiláris stb. különbségek.

Megvizsgálhatnánk, hogy a Kárpát-medencében hol, mennyien s mennyire tudnak magyarul. Kogutowicz Károly atlaszaitól (pl. 1934) Kocsis Károly térképeiig (Kocsis és Tátrai szerk. 2012) az anyanyelvre vonatkozó adatok népszámlálásokból származnak, amelyekből a legjobb esetben is csak annyit lehet megtudni, hogy ilyen helyzetben hányan regisztráltatták magukat magyar anyanyelvüként. Ez a szám az esetek többségében feltehetően elég közel van a magyar nyelvet ténylegesen használókéhoz, de helyenként akár nagy eltérések is lehetnek, arról pedig, hogy ez hol és milyen mértékben van így, egyelőre nem sokat tudunk. Ma már minden eszköz rendelkezésünkre áll ahhoz, hogy hozzájáruljunk egy olyan vizsgálathoz, ami – kellő óvatossággal, de mégis – fölmérné a Kárpát-medencei magyarok nyelvi vitalitását, akár településekenként is. A kitűnő néprajzos Tánczos Vilmos 2011a, b már megelőzte a nyelvészeket; ahogy ő felmérte a moldvai csángók magyar nyelvismeretét, az bizonyos fókig egy Kárpát-medencei nyelvi vitalitás vizsgálatban is hasznosítható lenne.

Irodalom

- Balogh Lajos (1975), Az adatközlők életkor és nem szerinti megoszlása. In: Deme László – Imre Samu (szerk.), A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó, Budapest. 302–310.
- Bodó Csanád (2012), A látszólagos idő valósága. *NyudÉrt* 162. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Borbély Anna – Vargha András (2010), Az *l* variabilitása öt foglalkozási csoportban: Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban. *MNy* 106: 455–470.
- Chambers, J. K. (2003), *Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and its Social Significance*. Second Edition. Blackwell, Oxford.
- Chambers, J. K. – Trudgill, Peter (1980), *Dialectology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fónagy Iván (1966), *Api, figyelj ide!?* *Nyr* 90: 121–137.

- Hattayr Helga – Kontra Miklós – Vargha Fruzsina Sára (2009), Van-e Budapesten zárt *ë*? MNy 105: 453–468.
- Kocsis Károly – Tátrai Patrik (szerk.) (2012), A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest.
- Kogutowicz Károly (1934), Iskolai atlasz II. M. Kir. Állami Térképészet, Budapest.
- Kontra Miklós (2009), Mivel korrelálnak a nyelvi előítéletek Budapesten? In: Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattayr Helga (szerk.), Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Kara – Tinta Könyvkiadó, Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra. 37–51.
- Kontra Miklós (2012), Sorozatszerkesztői előszó. In: Szépfalusi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós, A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában. Gondolat Kiadó – Imre Samu Nyelvi Intézet – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Budapest – Alsóőr – Lendva. 19–23.
- Kontra Miklós (szerk.) (2003), Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós – Borbély Anna (2010), A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai. MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport, Budapest.
- Labov, William (1974), On the use of the present to explain the past. In: Heilmann, Luigi (ed.), Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists, II. Società editrice il Mulino Bologna. 825–851.
- Labov, William (1994), Principles of Linguistic Change. Volume I: Internal Factors. Blackwell, Oxford.
- Lőrincze Lajos (1975), Az anyaggyűjtés módszere. In: Deme László – Imre Samu (szerk.), A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó, Budapest. 167–203.
- Nemesi Attila László (2011), Beszélt nyelvi szintaxis: a *természetesen* (,) *hogy*... típusú szerkezetéről. In: Uő: Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Loisir Könyvkiadó, Budapest. 9–34.
- Németh Miklós (2006), Az írott nyelv és a nyelvtanírók szerepe egy stabil váltakozás fönntartásában. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 101–108.
- Sankoff, Gillian (2005), Cross-sectional and longitudinal studies in sociolinguistics. In: Ammon, Ulrich et al. (eds), Sociolinguistics: an international handbook of the science of language and society. 2nd completely revised and extended edition. Volume 2. Mouton de Gruyter, Berlin. 1003–1013.
- Sankoff, Gillian (2006), Age: Apparent Time and Real Time. In: Brown, Keith (editor-in-chief), Encyclopedia of Language & Linguistics, Second Edition, Volume One. Elsevier, Amsterdam. 110–116.

- Tánczos Vilmos (2011a), A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben. I–II. rész. Székelyföld 15/5: 90–117, 15/6: 102–131.
- Tánczos Vilmos (2011b), „Hát mondja meg kend, hogy én mi vagyok!” A csángó nyelvi identitás tényezői: helyzetjelentés a 2011-es népszámlálás kapcsán. Néprajzi Látóhatár 2011/4: 5–36.
- Trudgill, Peter (1988), Norwich revisited: recent linguistic changes in an English urban dialect. *English World-Wide* 9: 33–49.
- Trudgill, Peter (1992/1997), Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. Fordította és az utószót írta: Sándor Klára. JGYTF Kiadó, Szeged. 1997. (Eredeti mű: *Introducing Language and Society*, Penguin Group, London, 1992.)
- Wagner, Suzanne Evans (2012), Age Grading in Sociolinguistic Theory. *Language and Linguistics Compass* 6/6: 371–382.
- Weinreich, Uriel; Labov, William; and Herzog, Marvin I. (1968), Empirical foundations for a theory of language change. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov (eds), *Directions for Historical Linguistics: A Symposium*. University of Texas Press, Austin. 95–188.